

نگاهی کوتاه بر تاریخچه زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره

(بخش دوم)

دکتر ساجدالله تنهیمی، استاد دانشگاه کراچی

ترجمه دکتر علی محمد موذنی، استادیار دانشگاه تهران

و «شیخ جمالی دهلوی (م. ۱۵۳۶/۱۹۴۲هـ.) تحت حمایت و پشتیبانی او به درجه کمال رسیدند.

نصیرالدین همایون که خود شاعری خوب و مصنف یک دیوان بود، سنت و رسم حمایت و پشتیبانی از ادبیات را ادامه داد. دانشمندان و شاعران مشهوری از قبیل «خواندمیر» (م. ۱۵۳۵/۱۹۴۲هـ.) «شیخ امان الله یاسی پتی» (م. ۱۵۵۰/۱۹۵۷هـ.) «مولانا نادر سمرقندی» (م. ۱۵۵۸/۱۹۶۶هـ.) و «مولانا قسم خان» (م. ۱۵۸۰/۱۹۸۸هـ.) در دوره حکومت همایون به درجه شهرت و کمال نایل آمدند.

دوره گورکانیان هند:

هرچند جلال الدین اکبر، شخص کاملاً تحصیل کرده ای نبود، با این وجود، اشتیاق وی در پشتیبانی از هنر و ادبیات در تاریخ ادبی شبه قاره کم نظیر است. در جلسات خاصی که در دربار برگزار می شد، دانشمندان تخصص های مختلف هنر و علوم در آن شرکت می کردند و در بحث های معنوی و فکری در موضوعات گوناگون به مناظره و همفکری می پرداختند.

«ابوالفتح گیلانی» (م. ۱۵۸۹/۱۹۹۷هـ.) «عرفی شیرازی» (م. ۱۵۹۱/۱۹۹۹هـ.) «فیضی فیاضی» (م. ۱۵۹۵/۱۶۰۴هـ.) «ابوالفضل علامی» (م. ۱۶۰۲/۱۶۱۱هـ.) «نظیری نیشابوری» (م. ۱۶۱۲/۱۶۲۱هـ.) و صدها دانشمند مشهور دیگر در این دوره به درجه رشد و کمال رسیدند و سهم بزرگی در گسترش زبان و ادبیات فارسی داشتند. در این دوره علاوه بر تعداد بیشماری کتب اصلی که به زبان فارسی نوشته شد، تعدادی آثار از زبانهای دیگر نیز به زبان فارسی برگردانده شد، مثل «مها بهارت» که مخصوصاً به دستور امپراتوران مغول از هندی به فارسی ترجمه گردید.

دوره مغول درخشان ترین عصر در تاریخ آسیای جنوبی، نه تنها به عنوان وحدت سیاسی امپراتوری مسلمانان حائز اهمیت است، بلکه به لحاظ شکوفایی در تمام زمینه ها و شاخه های هنر، ادبیات و علوم، اعتباری ویژه دارد. عامل اصلی گسترش ادبیات در این دوره همانند دوره پیش، علاقه شخصی امپراتوران تیموری و اعضای خانواده آنها و اعیان مملکت به فرهنگ و ادب و حمایت همه جانبه آنها از دانشمندان و شعرا بوده است، بطوری که این سنت باعث شد بیشتر شعرا و دانشمندان به دربار گورکانی بپیوندند.

«ظهیرالدین بابر»، علاوه بر اینکه فاتح و سیاستمداری بزرگ بود، در ادبیات نیز از ذوقی عالی برخوردار بود. او نیز شاعری زبردست در سرودن اشعار ترکی و فارسی بود و کتابی مشهور را در موضوع تذکره نویسی با عنوان «ترک بابری» به رشته تحریر در آورد.

چند دانشمند و شاعر مثل «شیخ زین الدین» م. ۱۵۳۳/۱۹۴۰هـ.)، «مولانا شهاب الدین» (م. ۱۵۳۶/۱۹۴۲هـ.)

«نورالدین جهانگیر» نه تنها دانشمند فاضلی در زبان های عربی و فارسی و ترکی بود بلکه در سرودن شعر ذوقی عالی داشت و اشعاری را مرتجلاً می سرود. او و چند

تن از رجال معروف دربارش مثل «میرزا غازی خان»، «امیر
 مهناخت خان» و «عبدالرحیم خان خزان» به لحاظ پشتیبانی
 محرومندان از دانش و ادب مشهور بودند. «شاه جهان» و
 ننی چند از درباریان برجسته او مثل «عاصف خان»،
 «افضل خان»، «معدانته خان»، و «احسان الله خان احسان»
 ز هر وجد بزرگ ادبیات بودند. دیدان مشهوری چون
 «مولانا ابوالسکات منیر لاهوری» (م. ۱۶۴۶/۱۰۵۴ هـ)،
 «قدسی مشهدی» (م. ۱۶۴۶/۱۰۵۹ هـ)، «ابوطالب کلیم
 (منک الشعراء)» (م. ۱۶۵۱/۱۰۶۱ هـ) و «صائب تبریزی»
 (م. ۱۶۷۰/۱۰۸۱ هـ)، تحت پشتیبانی کامل وی به حد کمال و
 شهرت رسیدند. ۱۵۱

«عالمگیر» فطرتاً به سادگی مذهبی گرایش داشت و
 عموماً فعالیت هنری را که در زمینه متون مذهبی صورت
 می‌گرفت تشویق می‌کرد. لذا مقام «منک الشعراء» را
 عسوخ کرد. با این وجود علاوه بر حکما، گروهی از شعرا و
 دانشمندان به دربارش فراخوانده شدند و مورد مساعدت و
 همراهی وی قرار گرفتند که مشهورترین آنها عبارتند از:
 «نعمت الله عالی»، «عاقل خان رازی»، «ملا سید اشرف
 مازندرانی»، «محمد افضل سرخوش»، «عبدالقادر بیدل» و
 «شاه عبدالرحیم». با ظهور تدریجی زوال در وحدت سیاسی
 امپراتوران مغول، پس از دوره سلطنت عالمگیر، توسعه
 ربن و ادبیات فارسی به طور قابل ملاحظه ای کاهش یافت
 و بی به هر حال برخی از فرمانروایان و رجال دربار اواخر
 این دوره که شش گردند که همچنان سنت و رسم پشتیبانی و
 حمایت از ادب فارسی را حفظ نمایند.

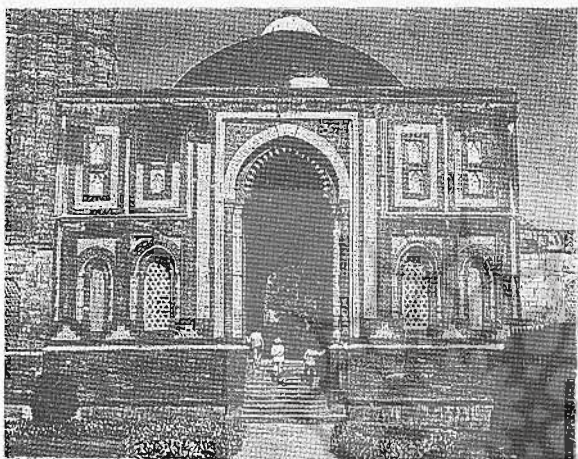
در زمان سلطنت محمدشاه (م. ۱۷۴۸ م)، زبان اردو پس
 از طی یک سیر تکاملی طولانی وارد حوزة نوشتاری شده
 بود. از این رو دانشمندان و شعرا شروع کرده بودند که این
 زبان را به عنوان وسیله ای برای اظهار خواسته های خود به
 کار گیرند و محمدشاه خود به زبان اردو شعر می‌نوشت.

«عالمگیر دوم» (۱۷۶۰ - ۱۷۵۶ - ۱۱۷۳ - ۱۱۶۷ هـ) و
 «شاه عالم دوم» (۱۸۰۶ - ۱۷۶۰ - ۱۲۲۱ - ۱۱۷۳ هـ) اگرچه به
 زبان فارسی شعر می‌سرودند، اما استنباط می‌شود که
 اردو زبان بر پارسی سرایان ترجیح داشته اند. بهادرشاه
 ظفر، آخرین پادشاه سلسله مغول، یکی از سرایندگان مشهور
 و صراز اول اردو بود. علاوه بر امپراتوران مغول تعداد زیادی
 از اعضای خاندان سلطنتی، خود جزء طبقه شعرا و دانشمندان
 و یا طرفداران هنر و ادبیات بودند. در میان آنها چندتن که از
 همه مشهورترند، عبارتند از:

«امیر اکابران» پسر بابر، «میرزا ابوالقاسم شوکتی»
 پسر میرزا کافران، «شاه ابوالمعدنی شمس الدین» داماد
 همایون، «میرزا دانیال» پسر اکبر، «شهریار» پسر جهانگیر،

«داراشکوه» پسر شاه جهان، «گلبدن بیگم» دختر بابر،
 «نورجهان بیگم» ملکه جهانگیر، «ممتاز محل» و «جهان
 آرا» به ترتیب همسر و دختر شاه جهان و «زیب النساء»
 دختر عالمگیر.

امپراتوران گورکانی نه تنها از شعرا و دانشمندان حمایت
 می‌کردند، بلکه دامنه فعالیت خود را در تأسیس و دائر
 ساختن مراکز علمی و تربیتی ادامه دادند و در مراکز مهم
 قلمرو خود از قبیل دهلی، آگره، فتحپور سیکری، گجرات،
 احمدآباد، سورت و غیره به تأسیس کتابخانه مبادرت
 ورزیدند.

دهلی -
 مسجد قوت الاسلام

علاوه بر کتابخانه های سلطنتی بابر، همایون و اکبر،
 کتابخانه های شخصی بابر، نورجهان، عبدالرحیم خان
 خندان، شیخ مبارک، ابوالفضل، فیضی، مولانا فتح الله
 شیرازی، حکیم ابوالفتح فتح الله شیرازی، حکیم ابوالفتح
 گیلانی، عبدالقادر بدایونی و شاهزاده زیب النساء قابل
 توجه اند. به علت حمایت امپراتوران از دانشمندان و شعرا و
 اظهار بی علاقهگی پادشاهان صفوی در ایران نسبت به
 ادبیات محض، مهاجرت شعرا و دانشمندان در این دوره نیز
 به شبه قاره ادامه یافت. تعداد زیادی از دانشمندان و شعرا
 برجسته مثل نظیری نیشابوری، عرفی شیرازی، ظهوری
 شریزی، طالب آملی، صائب تبریزی، قدسی مشهدی و
 ابوطالب کلیم کاشانی (همدانی) به شبه قاره مهاجرت کردند
 و در دربار امپراتوران مغول به شهرت رسیدند و در ردیف
 رجال و اعیان مملکت قرار گرفتند. ۱۵۲

نشر: نه تنها شعر فارسی در این دوره درجه کمال خود را
 پیمود بلکه بسیاری از متون نشر فارسی نیز در تمام
 شاخه های علوم پدید آمد. نه چندین اثر در نشر فارسی که
 رواج بیشتری داشته است اشاره خواهیم کرد. از مطالعه و
 بررسی تاریخ شبه قاره استنباط می‌شود که اسلام از اواخر

دوره سلاطین و دوره مغول نه تنها سرتاسر شبه قاره را به سرعت در نوردید بلکه تأثیر ژرفی بر فرهنگ و تمدن منطقه به ویژه باورهای مذهبی و ارزش های اخلاقی جوامع غیرمسلمان نیز نهاد و سرانجام نفوذ مسلمانان منجر به بروز نهضت های اصلاح طلبانه ای مثل «بهگتی»، «سیکیم»، در بین غیرمسلمانان شد^(۵۳) و برعکس برخی از پندارها و کردارهای سایر ادیان هم در «دین الهی»^{*} که توسط اکبر بنا نهاده شده بود، راه یافت.

دوره سلاطین و دوره مغول نه تنها سرتاسر شبه قاره را به سرعت در نوردید بلکه تأثیر ژرفی بر فرهنگ و تمدن منطقه به ویژه باورهای مذهبی و ارزش های اخلاقی جوامع غیرمسلمان نیز نهاد و سرانجام نفوذ مسلمانان منجر به بروز نهضت های اصلاح طلبانه ای مثل «بهگتی»، «سیکیم»، در بین غیرمسلمانان شد^(۵۳) و برعکس برخی از پندارها و کردارهای سایر ادیان هم در «دین الهی»^{*} که توسط اکبر بنا نهاده شده بود، راه یافت.

در این دوره علاوه بر تفاسیری که علمای اهل تسنن نوشته اند، توسط علمای شیعه نیز چند تفسیر نوشته شده است که شاید مهمترین و کاملترین آنها «تفسیر دلیل الرحمان» باشد که مشتمل بر شش جلد و توسط «دلیل الرحمان بن خیرالدین» در دوره سلطنت شاه عالم دوم (م. ۱۸۶۰م) نگاشته شده است.^(۵۶)

در زمینه حدیث تعداد قابل ملاحظه ای از منتخبات حدیث و شروح فارسی بر روی منابع مشهور و اصیل عربی مثل «صحیح بخاری»، «صحیح مسلم» و «موطای» امام مالک در طی این دوره پدید آمده است.

پر تألیف ترین نویسنده در موضوع حدیث در این دوره «شیخ عبدالحق محدث دهلوی» (م. ۱۶۴۲/۱۰۵۲هـ) است که گفته می شود حداقل شانزده کتاب و رساله به فارسی و عربی در زمینه حدیث نوشته است و متجاوز از یکصد و شانزده کتاب به وی منسوب است.

مشهورترین و برجسته ترین اثر در حدیث، شرح مبسوطی است به فارسی بر «مشکاة المصابیح» با عنوان «اشعة الممعات فی شرح مشکاة» و «الطریق القویم» و تفسیر مشهور فارسی «سفر السعاده» نوشته مجدالدین فیروزآبادی.^(۵۷)

شاه ولی الله نیز شرحی به فارسی بر مؤطا امام مالک در دو جلد با عنوان «مصحفا شرح مؤطا» نوشته است.^(۵۸)

شاه عبدالعزیز دو کتاب مشهور زیر در حدیث به زبان فارسی تصنیف کرده است.

۱- بستان المحدثین، شامل عناوین کتب مهم حدیث به همراه مختصری از شرح حال نویسندگان آنها.

۲- عجاله نافع در موضوع «اصول حدیث».^(۵۹)

از دیگر کتب مهم حدیث که مهمترند عبارتند از:

«فضل الباری» شرح صحیح البخاری تألیف «خواجه اعظم بن سیف الدین السرهندی» (م. ۱۷۰۲/۱۱۱۴هـ).

«انتاج الحاجه فی شرح ابن ماجه»، نوشته «شاه عبدالغنی دهلوی» (۱۷۰۲/۱۱۱۴هـ - ۱۸۷۸/۱۲۹۶هـ). «تیسیر القاری فی شرح صحیح البخاری» و «شرح شمائل النبی» که

این دو کتاب توسط شیخ نورالحق محدث دهلوی (م. ۱۶۲۲/۱۰۷۳هـ) تصنیف شده است.

در دیگر شاخه های مربوط به تحقیقات مذهبی تعدادی از کتاب های مهم تألیف شده است که برای نمونه به شماری از آنها اشاره می شود:

«نجات الرشید» اثر عبدالقادر بدایونی که شامل مباحثی

شاه جهان - ۱۶۳۵

این امر باعث شد که تمایلات بدعت گذاری در گروههایی از مسلمانان پدید آید و از این رو برای جلوگیری از رشد و پیشرفت این مسأله تعدادی از دانشمندان و اصلاح طلبان به جنبشی فرهنگی روی آوردند. مهمترین رهبران این نهضت «خواجه باقی بالله»، «شیخ عبدالحق»، «شیخ احمد سرهندي» و «شاه ولی الله» بودند. این گروه با شاگردان و مریدان خود جهت احیا و اعاده عقاید و آداب ناب اسلامی، با تألیف و نگارش کتابهایی به فارسی در زمینه های مختلف مذهبی به ویژه قرآن و حدیث و تصوف بپاخواستند.

در این دوره برای درک و قرائت صحیح قرآن شریف توجه بیشتری مبذول شد. علاوه بر شروح فارسی قرآن تعدادی از کتب و مقالات در موضوع تجوید (درست خوانی قرآن) نگاشته شد. در زمینه تفسیر در این دوره این تفاسیر به چشم می خورد: «تفسیر امین» تألیف محمدامین صدیقی و «زیب التفسیر» تألیف محمد صافی بن ولی قزوینی که با حمایت و پشتیبانی ملکه زیب النساء دختر عالمگیر نوشته شده است.^(۵۴) «شاه ولی الله» تفسیر ساده و مختصری از قرآن شریف را با عنوان «فتح الرحمان» به سال (۱۷۳۸/۱۱۵۱هـ) در دو جلد نوشت. وی نیز رساله ای در موضوع اساسی مهم تفسیر با عنوان «الفوز الکبیر فی اصول التفسیر»، در پنج باب فراهم آورد. پسرش شاه عبدالعزیز

است درباره مسائل و مشکلات فقه اسلامی و تعدادی منابع تاریخی ارزنده (این کتاب توسط دکتر سید معین الحق تصحیح شده و اداره تحقیقات دانشگاه پنجاب در سال ۱۹۷۲ آن را منتشر کرده است).

از دیگر آثار قابل ذکر «دبستان مذاهب» اثر فانی است که مذاهب و عقاید متداول و رایج جنوب آسیا را توصیف و معرفی می‌نماید. سلسله‌های مختلف صوفیه در این دوره نیز آثاری پدید آوردند که بیشتر تأکید بر جنبه‌های اصلاحی و تزکیه نفس در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان داشت.

مشهورترین دانشمندان صوفی در این دوره عبارتند از: «شیخ عبدالحق محدث دهلوی»، «شیخ احمد سرهندی»، «شیخ ولی الله» و برخی از پیروان آنها که به منظور برخورد و مبارزه با گرایش‌ها و بدعت‌هایی که توسط عناصر ناصالح در میان مسلمانان شبه قاره راه یافته بود، پیوسته تعداد آثاری که به فارسی در این باره پدید آمده، مستضی دیدگاه‌های انتقادی آنها و تناقض عناصر بدعت‌گذار یا تنها نشان‌دهنده نظرات واقعی اسلام و تصوف است.

مشهورترین دانشمند صوفی در قرن دهم هجری (شانزدهم میلادی)، «شیخ عبدالقدوس گنگوہی» (م. ۱۵۳۸/۹۹۵هـ) از سلسله چشتی بود، وی در موضوع تصوف، کتب متعددی را به رشته تحریر در آورده است. کتابهای او عبارتند از: «نورالهدی»، «رساله رشیدی»، «قره العین»، «مکتوبات قدوسی»، «اسرار العجاب»، «انوار العیون» و «رساله قده سیه». بسر و جانشین وی شیخ زین الدین - شرح احوال و سخنان و کرامات وی را در کتبی با عنوان «لطائف قدوسی» که آحياناً به محیط سیاسی، اجتماعی و مذهبی این دوره نیز اشاره دارد، فراهم آورده است.^(۶۰)

مرجسته ترین حکیم و دانشمند صوفی در دوران مغول، «شیخ احمد سرهندی» مشهور به «حضرت مجدد الف ثانی» (م. ۱۶۲۹/۱۰۳۲هـ) است. وی مؤسس «مجددیه» از شاخه‌های «نقشبندیه» است. وی زندگی طلبگی و صوفیانه خود را وقف کشمکش و تقلاً جهت احیای اسلام و تصوف ناب نمود و از این رهگذر تعداد زیادی کتاب و مقاله که به صورت انتقادی، مباحث دقیق و مسائل اصلی تصوف به ویژه «وحدت الوجود و وحدت الشهود» را مورد بحث قرار می‌داد به رشته تحریر در آورد.

ممتازترین و مشهورترین اثر مجموعه جالبی از رساله‌های اوست، در سه مجلد که به ترتیب به «در المعارف»، «نور الخلائق» و «معارف الحقایق» موسومند و برای استفاده مریدان و شاگردان و دوستان و

رجال دربار نوشته است. این مجموعه در میان کارهای مشابه فارسی در موضوع تصوف درخشان تر و ارزشمندتر است و نمونه خوبی از نثر فارسی در شبه قاره به حساب می‌آید.^(۶۱) از دیگر دانشمندان صوفی در این دوره «شاه ولی الله» متوفی (۱۷۶۲م) در شبه قاره است که تأثیر ژرفی در قلمرو سیاسی، مذهبی و فرهنگی مسلمانان داشته است. وی نیز سعی کرده که نظریه «شیخ ابن العربی» و «شیخ احمد سرهندی» درباره اصل وحدت الوجود را با هم وفق دهد. شاه ولی الله در عصر خود از پرتالیف ترین نویسندگان است به طوری که گفته می‌شود متجاوز از سی و دو کتاب در موضوعات گوناگون نوشته است.

چند اثر مشهورتر وی در تصوف عبارتند از: «انتباه فی سلاسل اولیاء الله»، «سطعات»، «جمعات» و «انفاس العارفين».

نویسندگان مشهور دیگر این دوره در موضوع تصوف عبارتند از: «شاه ابوالمعالی» (م. ۱۰۲۴/۱۶۱۵هـ)، «داراشکوه قادری» (م. ۱۰۶۹/۱۶۵۸هـ)، «ملا شاه قادری» (م. ۱۰۷۲/۱۶۶۱هـ)، «شیخ سلطان محمد باهو» (م. ۱۰۹۱/۱۶۸۰هـ)، «شیخ یعقوب صرفی» (م. ۱۰۵۴/۱۶۴۳هـ)، «شیخ محبت الله مبارزالله آبادی» (م. ۱۰۵۸/۱۶۴۸هـ)، «عبدالله خویشگی»، «شاه کلیم الله جهان آبادی» (م. ۱۱۴۲/۱۷۴۹هـ)، «شاه فخرالدین» (م. ۱۱۲۶/۱۷۱۷هـ) که راهنما و مرشد روحانی آخرین سه امپراتور مغول و نویسنده مقاله ای با عنوان «فخرالحسن» که در آن ثابت کرده است «حسن بصری» شاگرد «حضرت علی بن ابیطالب» (ع) بوده است. علاوه بر اینها نویسندگان دیگر نیز در این موضوع کتابهایی نوشته اند.

تاریخ:

قابل ملاحظه ترین کمک به ادب فارسی در دوران گورکانی نگارش تعداد زیادی آثار تاریخی است که می‌توان آن را به بخشهای عمده زیر تقسیم نمود.

الف: تاریخ‌های نوشته شده توسط مورخان درباری و شرح حال نگاری توسط امپراتوران مغول و اعضای خاندانشان مثل «توزک بابری»، «توزک جهانگیری» و «همایون نامه» نوشته گلبدن بیگم.

ب: تاریخ‌هایی که توسط نویسنده‌های شخصی و دوره ای و محلی نوشته شده است. اولین اثر مهم تاریخی که در این دوره تألیف شد «توزک بابری» است که توسط بابر نوشته شده است. این تاریخ در اصل به زبان ترکی است. اما در عهد «اکبر شاه» توسط «عبدالرحیم خان خانان» با عنوان «واقعات بابری»، مشهور به بابرنامه به فارسی برگردانده شد.^(۶۲)

«همایون نامه» که نیز به قانون همایونی مشهور است در سال (۱۵۳۰م/ ۹۳۷هـ) به تقاضای همایون توسط «غیاث الدین محمد خواندمیر» نوشته شده که یکی از منابع سودمند آن دوره به حساب می آید. (۶۴)

از کارهای دیگر عصر همایون «همایون نامه» مشهور به «تذکره الوقعات» نوشته «جهانگیر آفتابه چی» است که به همراه همایون در تبعید بود. ترجمه اردوی این کتاب توسط انجمن تاریخی پاکستان انتشار یافته است.

دوران های «اکبر»، «جهانگیر»، «شاهجهان» و «عالمگیر» در تألیف متون تاریخی دوران پرباری است. تعداد زیادی از مورخان برجسته شبه قاره در این عصر به ظهور و کمال رسیدند.

برجسته ترین اثر تاریخی در عهد اکبر «اکبرنامه» نوشته ابوالفضل است که به سال ۱۶۰۱م/ ۱۰۱۰هـ در سه مجلد بزرگ فراهم آمده است. جلد اول شامل تاریخ نیاکان اکبر و جلدهای دوم و سوم روزگار خود اکبر را دربر می گیرد.

کتاب مهم دیگری از همین نویسندگان با عنوان «آینه اکبری» محصول این دوره است که اطلاعاتی درباره جزئیات نظام اداری و اوضاع اجتماعی و فرهنگی و علمی امپراتوری را در بردارد. این کتاب علاوه بر ارزش تاریخی ویژه، به لحاظ سبک نگارش و کاربردهای خاص واژگان و ترکیبها به عنوان نمونه برجسته ادب فارسی در شبه قاره قابل توجه است. (۶۵)

«منتخب التواریخ»، نوشته «ملا عبدالقادر بدایونی» در سال ۱۵۹۶م/ ۱۰۰۴هـ ارزشمندترین و معتبرترین اثر در تاریخ عمومی شبه قاره است؛ این کتاب شامل سه بخش عمده است: بخش اول شامل تاریخ عمومی شبه قاره از غزنویان تا دوره همایون و بخش دوم شامل تاریخ چهل سال دوره سلطنت اکبر شاه و بخش سوم، شرح حال مختصری از دانشمندان، صوفیان و شعرا برجسته و دیگر رجال مملکت را شامل می شود. (۶۶)

بخش دوم کتاب بیشتر حاوی اطلاعات دست اولی است که اظهارات مبالغه آمیز ابوالفضل را تصحیح و تکمیل می کند.

«تاریخ الفی» نیز کتاب جالب دیگری است که محصول این دوره است، این تاریخ جامع، وقایع هزار سال جهان اسلام را در بردارد و در چهار مجلد تألیف یافته است. این کتاب تحت نظارت اکبر توسط گروهی از نویسندگان از قبیل: «ملا عبدالقادر بدایونی»، «ملا احمد تتوی»، «نویسنده خلاصه الحیات»، «نقیب خان»، «منشی نظام الدین احمد»، «حکیم حمام»، «شاه فتح الله شیرازی» و «آصف خان» تحریر یافته است. (۶۷)

از ممتازترین تاریخ های غیر رسمی این دوره تاریخ «طبقات اکبری» نوشته «نظام الدین احمد» است. در این دوره علاوه بر کتب یادشده کتابهای تاریخی و مشهور دیگری را می توان نام برد: «همایون نامه» نوشته گنبدن بیگم دختر بابر «تاریخ حقی» مشهور به «ذکر الملوک» و «زبدة التواریخ» نوشته «شیخ الله داد فیضی» و «تاریخ شیرشاهی» تألیف عباس خان سروانی. (۶۸)

در عصر جهانگیر، یکی از کتب مهم تاریخی «گلشن ابراهیمی» مشهور به «تاریخ فرشته» است که توسط «محمد قاسم هندوشاه» به سال ۱۶۰۶م/ ۱۰۵۱هـ به دستور «سلطان ابراهیم» نوشته و به وی تقدیم شده است. (۶۹)

این کتاب، تاریخ عمومی شبه قاره است؛ و حکمرانان عمده سلسله ها و فرمانروایان ایالت های ارقیبیل دکن، گجرات، مالوه، خاندیش، بنگال، سند، کشمیر و مالابار را شامل می شود. (۷۰) این کتاب به عنوان منبع عمده و اصلی مورد استفاده مورخان بعدی قرار گرفته است.

«تورک جهانگیری» مهمترین اثر تاریخی عهد جهانگیر است که توسط «جهانگیر شاه» نوشته شده است؛ این کتاب به سه بخش تقسیم می شود:

بخش اول: شامل رویدادهای عهد جهانگیر تا هفدهمین سال جلوس وی است که توسط خود امپراتور (جهانگیر) نوشته شده است.

بخش دوم: رویدادهای هیجدهمین و نوزدهمین سال سلطنت وی را در بر می گیرد و توسط «معمدخان» فراهم آمده است.

بخش سوم: شامل رویدادهای سه سال آخر عهد اوست و توسط «میرزا محمد هادی» نوشته شده است. (۷۱)

این کتاب به لحاظ داشتن سبکی زیبا و ساده، مسلمانکی از آثار مهم در نظر محسوب می شود. آثار مشهور دیگر عهد جهانگیر عبارتند از: «مجالس السلاطین» نوشته «محمد شریف نجفی»، «زبدة التواریخ» نوشته نورالحق دهلوی، «مآثر رحیمی»، نوشته ملا عبدالباقی، «انفع الاخبار» نوشته محمد امین و «منتخب التواریخ» نوشته حسن بن محمد خاککی شیرازی.

مهمتر از همه کتابهای «اقبالنامه جهانگیری» نوشته «معمد خان» و «مآثر جهانگیری» نوشته کامگار خان است. (۷۲)

تعدادی از متون تاریخی در خلال دوره شاهجهان پدید آمد از قبیل: «پادشاه نامه» نوشته عبدالحمید لاهوری که شامل شرح کوتاهی از سرگذشت نیاکان شاهجهان است و از عهد تیمور آغاز می شود و تا بیست سال سلطنت شاهجهان را در بر می گیرد. این کتاب شرح کوتاهی از زندگی دانشمندان،

شعرا، رجال برجسته معاصر نویسنده را نیز شامل است. «اعمالی صالح» یا «پادشاه نامه» از «محمد صالح کنبوه» در سه جلد: جلد اول شامل شرح حال نیاکان شاهجهان و تولد، کودکی و شش سال اول سلطنت اوست. جلد دوم شامل هفتمین تا بیستمین سال سلطنت شاهجهان است و جلد سوم رویدادها را تا مرگ شاهجهان و شرح مختصری از احوال دانشمندان بزرگ، عرفای نامدار و رجال دربار وی دنبال می‌کند. (۷۳)

آثار دیگر عهد شاهجهان عبارتند از: «پادشاه نامه» از محمد امین مشهور به امینی قزوینی. «آثار شاهنشاهی» از محمد صادق دهلوی، «پادشاه نامه شاهنشاهی» از جلال‌الدین طباطبائی، «تاریخ دلگشا» از عنایت‌الله کنبوه لاری، «صبح صادق» از محمد صادق، «منتخب التواریخ» از یوسف آتکی و «پادشاه نامه» از محمد طاهر.

«محمد کاظم»، تاریخ نگار رسمی عهد عالمگیر، تاریخ ده ساله پادشاهی عالمگیر را با عنوان «عالمگیر نامه» تألیف و آماده نمود، اما چون عالمگیر سبک ستایی و مداحانه آن را نپسندید، نویسنده تصمیم گرفت که از مقام رسمی خود یعنی موزخی دربار کناره‌گیری کند و آن را متوقف سازد.

«عالمگیر نامه» نوشته منشی محمد کاظم، تاریخ جامعی از ده سال آغازین دوره عالمگیر است که به سال (۱۰۷۸/۱۶۶۸م) به دستور عالمگیر نگارش آن آغاز شده بود اما نویسنده به علت توقیف بخش تاریخ نگاری نتوانست آن را ادامه دهد. (۷۴)

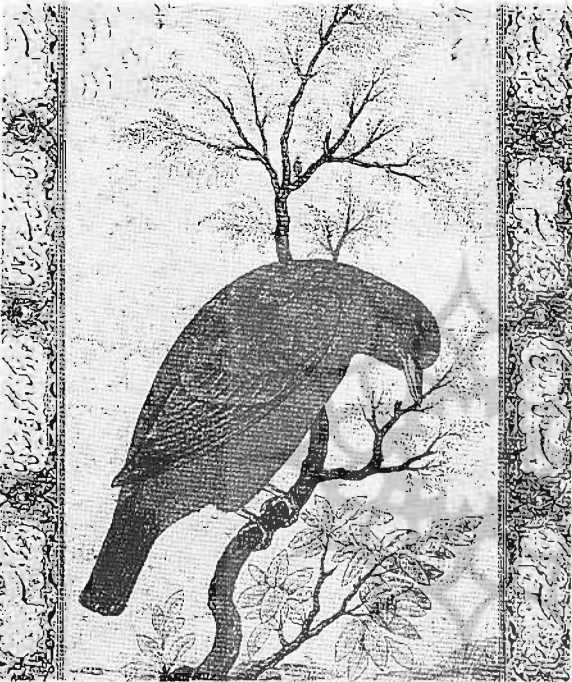
نام‌های مختلفی از قبیل: «ظفر نامه عالمگیری» و «حالات عالمگیری» نیز شناخته شده است، توسط «میر عسکری عاقل خان قاضی» (رازی) (م. ۱۶۹۵/۱۱۰۷هـ) نوشته شده که یکی دیگر از آثار مهم این دوره است و اطلاعات سودمندی از روزگار کودکی عالمگیر و جنگ بر سر وراثت وی را به دست می‌دهد. (۷۵)

آثار قابل ذکر دیگر در این دوره عبارتند از: «وقایع» از میرزا محمد علی نعمت‌خان عالی، «تاریخ عالمگیری» از احمدقلی صفوی و «عالمگیر نامه» از حاتم خان.

علاوه بر آثاری که یاد شد تعداد دیگری «تاریخ عمومی» یا «تاریخ سلسله‌های مذهبی» مثل «تاریخ سنده» اثر میر معصوم نامی، «مظهر شاهجهانی» اثر یوسف میرک، «مرآت سکندری» و «مرآت احمدی» از اسکندر و غیره را می‌توان نام برد. پس از عهد عالمگیر به دنبال زوال تدریجی در وحدت اجتماعی و سیاسی مسلمانان، گسترش زبان اردو به عنوان زبان ادبی و طلیعه نفوذ زبان انگلیسی، عموماً مانع رشد و توسعه زبان فارسی گردید ولی

به هر حال تاریخ نگاری به زبان فارسی در خلال دوره انحطاط نیز به مقیاس زیادی ادامه یافت.

یکی از آثار مشهور و مهم این دوره «تحفة الکرام» نوشته میر علی شیر قانع تنوی است که به سال (۱۷۷۴/۱۱۸۸هـ) نوشته شده است. این کتاب در سه جلد تنظیم گردیده است، دو جلد از کتاب به تاریخ عمومی به ویژه بررسی سنده تا سال ۱۷۶۶م/۱۱۸۰هـ اختصاص دارد و جلد سوم آن به شرح خلاصه ای از زندگی علما و دانشمندان صوفی و شاعران متوجه است. (۷۶)

از نانوهای دوره مغولی هند - ۱۶۱۹م.

«مرآت آفتاب نما» تألیف عبدالرحمان مشهور به شاه نواز خان هاشمی به سال ۱۸۹۳م/۱۲۱۸هـ نیز یکی از آثار مشهور دو تاریخ عمومی است که شرح دوران شاه عالم دوم را به دست می‌دهد و حاوی اطلاعات زیاد و دائره المعارف گونه ای از آغاز آفرینش عالم به بعد است. (۷۷)

«مآثر عالمگیری» نوشته محمد مستعدخان به سال ۱۷۱۰م/۱۱۲۲هـ، از مستندترین تاریخ‌های دوره عالمگیری به شمار می‌رود. (۷۸)

محمد هاشم که عموماً به «خافی خان» مشهور است، نیز تاریخ نسبتاً صحیحی از عهد امپراتوران مغول تا چهاردهمین سال پادشاهی محمد شاه را تألیف کرده است که به ویژه دوره عالمگیر را مورد بررسی قرار می‌دهد. این کتاب به عنوان یکی از مستندترین منابع تاریخی از عهد عالمگیر و جانشینان وی مورد توجه بوده است. (۷۹)

«سیرالمتأخرین» از سید غلام حسین بن علی خان طباطبائی به سال ۱۸۸۳م تألیف شده که دوره بعد از عالمگیر

را به خوبی نشان می‌دهد. این تاریخ در سه جلد تنظیم یافته است: جلد اول تاریخ مختصری از هند قدیم است که از منابع کهن سانسکریت گرفته شده و تا مرگ عالمگیر ادامه می‌یابد. و جلد‌های دوم و سوم آن به ویژه امپراتوران و آخر مغول و حکومت انگلیسی‌ها در بنگال را در بر می‌گیرد. این تاریخ، تحت حمایت و پشتیبانی انگلیس‌ها نوشته شده است. (۸۰)

تذکره‌ها (شرح حال نامه‌ها):

دوره مغول اهمیت ویژه ای در شرح حال نویسی دارد و در طول این دوره به مقیاس زیادی کتاب در این زمینه پدید آمد که می‌توان اصولاً آن را در سه قالب تقسیم بندی نمود: تذکره‌های دانشمندان و شعرا.

تذکره‌های صوفیان.

تذکره‌های اشراف و اعیان.

این کتاب‌ها علاوه بر داشتن محتوای شرح حال، اطلاعاتی نیز درباره سابقه اجتماعی، فرهنگی و ادبی این دوره به دست می‌دهد. تعدادی از آثار مشهورتر در ذیل آورده می‌شود:

«نفائس المآثر» از میر علاء الدوله که تخلصش در شعر «کامی» است به سال ۱۵۷۵م/ ۹۸۳هـ تألیف شده است که شامل توصیف و معرفی سیصد و پنجاه شاعر از طبقات مختلف عصر امپراتوران با شرح کوتاهی در سبک شاعری آنان و نیز، اعیان دربار و صوفیان است. گرچه این کتاب مختص دوره امپراتوران مغول از عصر «اکبر شاه» است. اما درباره برخی از شعرای مشهور قبل از این دوره، مثل مسعود سعد سلمان، امیرخسر و دهلوی، ظهیر فاریابی و جامی هم بحث می‌کند.

این کتاب دارای اهمیت و اعتبار ویژه ای است درباره شعرای معاصر نویسنده از دوره اکبر شاه. (۸۱)

«هفت اقلیم» تذکره مشهور دیگری است که در خلال دوره اکبر به سال ۱۵۹۲/ ۱۰۰۲هـ توسط «امین احمد رازی» نوشته شده است. این کتاب یک تذکره جغرافیائی است که عمده به هفت اقلیم تقسیم می‌شود که به ترتیب از اقلیم اول - اقلیم دوم، اقلیم سوم و غیره شروع و دنبال می‌شود. نویسنده در هر اقلیمی علاوه بر توصیف شهرهای جغرافیائی و تاریخی، شرح حال شعرا و دانشمندان و رجال آن سامان را نیز بیان می‌کند. (۸۲) در عهد جهانگیر تذکره‌های زیر مورد توجه خاص است.

تذکره «عرفات العاشقین» نوشته تقی الدین محمّد حسین اوحدی در میانه سالهای (۱۶۱۳م/ ۱۶۱۵هـ / ۱۰۲۲م/ ۱۰۲۴هـ) است، این تذکره شامل سه هزار و یکصد و نود و پنج شرح حال از شعرای دوره‌های متقدم، متوسط و

متأخر است که به صورت انقباضی تنظیم یافته و نمونه‌هایی از اشعار آنها آورده شده است. این تذکره جامع ترین کتب تراجم شعرا به فارسی است که تا آن تاریخ تنظیم یافته است. (۸۳)

«تذکره مجمع الشعراء جهانگیر شاهی» از ملا قاضی هروی در گذشته به سال ۱۰۲۴هـ است که از تذکره‌های قابل توجه بوده و شرح حال یکصد و پنجاه تن از شعرا را شامل است.

«تذکره میخانه» نوشته عبدالنبی خان فخرالزمانی به سال ۱۶۱۸م/ ۹۱-۱۰۲۸هـ است. که یکی از بهترین تذکره‌های فارسی است. این تذکره شامل شرح حال انتقادی از شعرای ساقی نامه پرداز است و به سه بخش تقسیم بندی شده است. بخش اول شامل بیست و نه شاعر، بخش دوم شامل بیست و سه شاعر و بخش سوم شامل سی و هفت شاعر است. گفته می‌شود این کتاب اولین مجموعه از ساقی نامه است و بدین لحاظ دارای اهمیت ویژه ای است. (۸۴)

«تذکره کلمات الشعراء» تألیف میرزا محمد افضل سرخوش در میانه سالهای ۱۱۱۵هـ/ ۱۷۰۳م - ۱۰۹۳هـ/ ۱۶۸۱م است که به صورت انقباضی تنظیم یافته و شرح حال دو بیست شاعر از عهد جهانگیر و شاهجهان و عالمگیر را در بر دارد. (۸۵)

«تذکره مرآت الخیال» نوشته شیرخان لودهی به سال ۱۶۹۰م/ ۱۱۰۲هـ است و شامل شرح حال یکصد و سی تن از شاعران گذشته و معاصر عهد یاد شده است که این دو تذکره از تذکره‌های مشهور دوره عالمگیر است. (۸۶)

میر غلام علی آزاد بنگرامی (متوفی به سال ۱۷۸۵م/ ۱۲۰۰هـ) از مشهورترین تذکره نگاران و پرتألیف ترین نویسندگان در اواخر عهد مغول در شبه قاره است. سه تذکره مشهور و قابل توجه او عبارتند از:

۱- «تذکره یدیبضا» در سال ۱۷۳۲م/ ۱۱۴۵هـ نوشته شده که شامل شرح حال پانصد و سی و دو تن از شعرای پارسی گوی تا اواخر این عهد است. (۸۷)

۲- تذکره «سرو آزاد» بخش دوم از تذکره «مآثر الکرام» و شامل شرح حال صوفیان است و به سال ۱۷۵۲م/ ۱۱۶۶هـ در دوره احمدشاه نوشته شده و مشتمل بر تذکره دو بیست و شصت و چهار شاعر پارسی گوی شبه قاره است. (۸۸)

۳- تذکره «خزانة عامره» به سال ۱۷۶۲م/ ۱۱۷۶هـ در دوره سلطنت شاه عالم دوم نوشته شده و مشتمل بر شرح حال یکصد و سی و پنج شاعر از دوره گذشته تا اواخر این عهد است. (۸۹)

«سراج الدین آرزو» تذکره مشهوری از شعرا را در سال‌های ۱۷۴۹م/ ۱۱۶۳-۴هـ تألیف کرده است. این

تذکره شامل شرح حال یک‌هزار و هفتصد و سی و پنج تن از شعراست و نویسنده شرحی انتقادی بر اشعار آنها را نیز بدان افزوده است، این تذکره در نقد ادبی شبه قاره مقام والا را داراست.^(۹۰)

«مقالات الشعراء» که به سال ۱۷۶۰م/۱۱۷۴هـ توسط دانشمند مشهور سنده، «میر غلام علی شیر قانع تنوی تألیف یافته، نیز یکی از تذکرة های مهم این دوره است و مشتمل بر شرح حال هفتصد و نوزده شاعر متعلق به سنده است که نمونه هایی از اشعار آنها نیز آورده شده است.^(۹۱)

«صحف ابراهیمی» نوشته علی ابراهیم خان خلیل به سال ۱۷۹۰م/۱۲۰۵هـ، نیز یکی از تذکرة های مشهور و پر حجم است که مشتمل بر شرح حال سه هزار و دو بیست و هفتاد و هشت شاعر از عهد متقدم و متوسط تا اواخر این دوره است.^(۹۲)

«مخزن الفرائب» جامعترین تذکره پس از «صحف ابراهیمی» است که توسط «شیخ احمد علی هاشمی سندیلوی» به سال ۱۸۰۳م/۱۲۱۸هـ نوشته شده است و شرح حال مختصری از سه هزار و یکصد و سی تن از شاعران در دوره های مختلف به ضمیمه گزینیه هایی از اشعار آنها را در بردارد.^(۹۳)

تعداد دیگری از تذکرة های قابل ذکر مربوط به شعرا عبارتند از:

«روضه السلاطین» و «جواهر العجایب» که هر دو توسط سلطان محمد فخر هروری نوشته شده است، «خلاصة الاشعار» از تقی الدین محمد کاشی، «ریاض الشعراء» از علی قلی خان واله داغستانی، «تذکرة شعراء کشمیر» از اصلاح میرزا، «تذکرة حسینی» از میرزا حسین دوست سنهلی، «تذکرة المعاصرین» و «سفینه» هر دو از شیخ محمد علی حزین لاهیجی، «مردم دیده» از ملا عبدالحکیم لاهوری و تعدادی دیگر.

علاوه بر مسلمانان، دانشمندان غیر مسلمان نیز تعداد قابل ملاحظه ای از کتب شرح حال را به ویژه در اواخر دوره تیموریان تألیف نمودند که برخی از آثار مشهور آنها عبارتند از:

«همیشه بهار» از «کیشن چند اخلاص»، «سفینه خوشگو» از «بندرا بن داس خوشگو»، «گل رعنا» و «شام غریبان» از «لجهمی نرائن شفیق»، «انیس الاحبا» از «موهن لال انیس» و «سفینه هندی» از «بهگوان داس هندی».

در اواخر عهد مغول تذکرة شعرای «اردو» نیز به زبان فارسی نوشته شده است تعدادی از آنها که مشهورترند عبارتند از: «نکات الشعراء» از میر تقی میر، «تذکرة هاریخته

گریان» از سید فتحعلی گردیزی. «طبقات الشعراء» از قدرت الله شوق صدیقی سنهلی و «تذکرة شعراء اردو» از میرحسن دهلوی.

دوره مغول به ویژه قرن یازدهم هجری دوره پربرکت و حاصلخیزی در پدید آمدن تذکرة صوفیان در شبه قاره است. از کهن ترین تذکرة ها، «سیر العارفین» از شیخ حامد بن فضل الله جمالی دهلوی (متوفی به سال ۱۵۳۶م/۹۴۲هـ) است که در سالهای آخر عمرش نوشته شده است. این کتاب مهمترین تذکره بعد از «سیر الاولیاء» است و مشتمل بر شرح حال سیزده تن از مشایخ بزرگ سلسله «چشتیه» و «سهروردیه» است که در شبه قاره به شهرت رسیدند. این تذکره نیز شامل شرح حال «مرشد» نویسنده یعنی شیخ سماء الدین دهلوی (م. ۱۵۹۰م/۹۰۱هـ) می باشد.^(۹۴)

مستندترین و جامعترین تذکره پس از سیر العارفین، «اخبار الاخیار فی اسرار الابرار» تألیف شیخ عبدالحق محدث دهلوی به سال ۱۵۹۰م/۹۹۹هـ است. این تذکره مشتمل بر شرح حال پانصد و دو تن از صوفیان است و هم اکنون نیز به عنوان یک منبع مستند مورد توجه است و از سوی دیگر به لحاظ سبک زیبایی که دارد از شاهکارهای ادب فارسی به حساب می آید.^(۹۵)

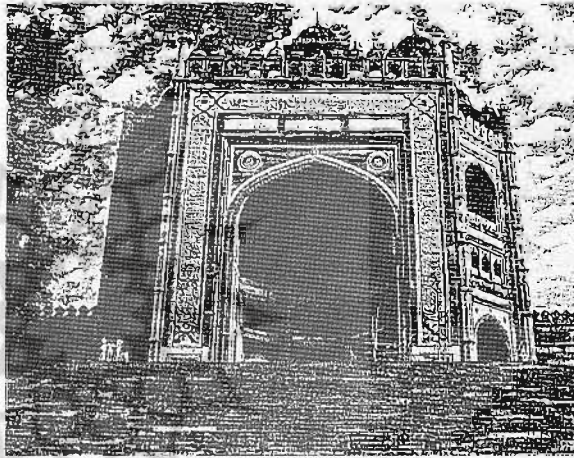
«تذکرة گلزار ابرار» نوشته محمد غوثی شطاری به سال ۱۶۱۳م/۱۰۲۲هـ است که به جهانگیر پیشکش شده است و یکی از آثار مشهور در این دوره است. این کتاب به ویژه به خاطر داشتن بخش پنجم (چمن پنجم) که مشتمل بر مشایخ فرقه شطاریه است بسیار ارزشمند است.^(۹۶) «مجمع الاولیاء» تألیف علی اکبر اردستانی به سال ۱۶۳۳م/۱۰۴۳هـ به شاهجهان تقدیم شده است. این کتاب یک تذکرة جامع است و شامل شرح حال یک‌هزار و پانصد و یازده تن از مشایخ صوفیه است.^(۹۷)

شاهزاده داراشکوه که خود به تصوف و عرفان گرایش داشت دو تذکرة معروف و مهم را به نام های «سفینه الاولیاء» به سال ۱۶۳۹م/۱۰۴۹هـ^(۹۸) و «سکینه الاولیاء» به سال ۱۶۴۲م/۱۰۵۲هـ تألیف نمود.^(۹۹)

تذکرة اول یک تذکرة عمومی صوفیانه است و تمام فرق صوفیه را شامل می شود و دیگری عمدتاً مشتمل بر شرح حال «شرح میان میر» و «ملا شاه بدخشی» است. شیخ بدرالدین سرهندی تذکره ای بنام «حضرات القدس» را تألیف نمود و شرح حال مشایخ برگزیده فرقه نقشبندیه را شامل است. وی کتاب دیگری بنام «سنوات الاتقیاء» را که شرح حال پانصد و بیست و دو تن از صوفیان است تألیف کرده است، هر دو کتاب در سال ۱۶۴۲م/۱۰۵۲هـ تکمیل شده است.^(۱۰۰)

«سیرالاقطاب» نوشته الله دیاچشتی در سال ۱۶۵۸م/۱۰۶۹هـ نیز از تذکره های بسیار مشهور و پرآوازه است که به ویژه شرح حال مشایخ فرقه های منشعب از سلسله چشتی را پس از شیخ معین الدین حسن سجزی تا عصر نویسنده شامل است.^(۱۰۱)

«عبدالرحمان چشتی» که در دوره سلطنت شاهجهان و عالمگیر به شهرت رسید، نیز از تذکره نگارانی است که چند اثر پدید آورده است. مشهورترین آنها «تذکره مرآت الاسرار» تألیف یافته به سال (۱۶۵۴م/۱۰۶۵هـ) است این اثر تذکره جامع و پرجمعی است که مشایخ برجسته صوفیه از پیغمبر اکرم (ص) تا زمان نویسنده را در برمی گیرد و به بیست و سه بخش تقسیم می شود.^(۱۰۲)

اواسط دوره عالمگیری که تقریباً هفتصد و سی تن هستند. مقارن عصر شاه نواز تذکره دیگری از «کیول رام» به نام «تذکره الامرا» پدید آمد که خلاصه ای از شرح احوال را به ترتیب زمانی مشخص می سازد و حدود یکهزار و چهارصد و چهارده تن از اشراف زادگان را در دو جلد فراهم می آورد، یک جلد آن مربوط به مسلمانان است و جلد دیگر به غیرمسلمانان اختصاص دارد.

این سه تذکره، اطلاعات تاریخی مربوط به برترین طبقات اجتماع را در اختیار ما می گذار.^(۱۰۳)

«انفاس العارفين» نوشته شاه ولی الله به سال (۱۷۱۳م/۱۱۴۴هـ) مشتمل بر جزئیات مربوط به زندگی شاه عبدالرحیم (پدر نویسنده) و شاه ابوالرضا محمد، است. «مآثر الکرام»، اثر میر غلام علی آزاد بلگرامی، «تحفة الطاهرین» نوشته محمد اعظم تنوی، و «مخزن حمدی» اثر محمد علی، تعداد دیگری از تذکره های مشهور و قابل ذکر این دوره محسوب می شوند.

فرهنگ نویسی:

سنت فرهنگ نویسی که از دوره سلاطین دهنی پی ریزی شده بود در این دوره به مقیاس بزرگی پیشرفت حاصل کرد. فرهنگ نگاری به وسعت زیاد در این دوره، دلیل بر علاقه دانشمندان و توده مردم به زبان و ادب فارسی بوده است که به تعدادی از کارهای مهم در این زمینه اشاره می شود:

«فرهنگ جهانگیری» تألیف عضدالدوله میرجمال الدین حسین اینجو شیرازی از رجال دربار اکبرشاه که به فرمان وی به سال (۱۶۰۰م/۱۰۰۸هـ) تألیف آن را آغاز کرد و به سال ۱۶۰۸م/۱۰۱۷هـ یعنی در عهد جهانگیر پایان یافت و پس از او آن را نامگذاری کرد. این فرهنگ یکی از مستندترین و مفیدترین فرهنگها است که کنکات دشوار عربی و فارسی را به فارسی ساده شرح می دهد. فرهنگ نویسهایی بعد از او مثل «محمدحسین تبریزی»، «عبدالرشید حسینی» و سراج الدین علی خان آرزو این فرهنگ را به عنوان یکی از منابع اصلی، مورد استفاده قرار داده اند.^(۱۰۴)

«برهان قاطع» که به سال (۱۶۵۲م/۱۰۶۲هـ) توسط دانشمند و زبانشناس مشهور محمد حسین برهان تألیف یافته است یکی از فرهنگ های معروف این دوره است که احتمالاً جامعترین فرهنگ تا زمان تألیفش بوده است و شامل بیش از بیست هزار واژه فارسی، پهلوی، عربی، یونانی، سریانی، ترکی و دیگر زبانهاست. این فرهنگ یکی از متداول ترین فرهنگ های فارسی در ایران و شبه قاره است و چندین بار در کلکته، تبریز و تهران انتشار یافته

قابل ذکر است که استثنائاً دوره قبل از مغول فاقد تذکره اشراف و بزرگان است، احتمالاً به علت ناپایداری نظام پادشاهی و نبودن طبقه اشراف و جایجائی قدرت، خاندانهای بزرگی که می توانستند نویسندگان را به تذکره نگاری تشویق کنند پدید نیامدند، اما مغولها و امپراتوری آنها پیوسته خاندانهای اشرافی را برای تصدی مناصب اداری نسل بعدالسل در اختیار داشتند، و از این روی شرح احوال اشراف در تاریخ عمومی این دوره کاملاً نمایان است. نظام «منصبداری» اکبرشاه تعداد بیشماری از خدمتگزاران شاهنشاهی را بیش از هر دوره در طبقه جدیدی تشکل داد. این عده شامل اشخاص و نویسندگان برجسته ای مثل «شیخ فرید بهکری» است که وی به علت فقدان تذکره رجال در دوره قبل متأثر شده است.

«ذخیره الخواتین» نوشته وی پیش در آمدی است در تذکره نگاری و هفتاد و شش تن از رجال دربار را از عهد اکبرشاه تا زمان نویسنده (دوره شاهجهان) در برمی گیرد. تذکره مهم دیگر در این زمینه «مآثر الامرا» اثر شاه نوازخان است که مشتمل است بر شرح حال رجال دوره اکبری تا

«فرهنگ رشیدی» تألیف شاعر و فرهنگ نویس مشهور، «عبدالرشید بن عبدالغفور» به سال ۱۶۵۳م/ ۱۰۶۴هـ) یکی دیگر از فرهنگهای مشهور و متداول فارسی است که در عهد شاهجهان نوشته شده است. این فرهنگ به لحاظ شبکه انتقادی و سندیتش مورد تصدیق فراوان دانشمندان شرق و نیز مستشرقین قرار گرفته است. (۱۰۶)

پرکارترین فرهنگ نویس این دوره سراج الدین علی خان آرزو که دانشمند، شاعر و زبان‌شناس و منتقد عصر خود است، چهار فرهنگ را فراهم ساخته، که مشهورترین آنها «سراج اللغات» است. (۱۰۷)

اهمیت این فرهنگ علاوه بر جامعیت آن بیشتر به لحاظ دیدگاههای انتقادی نویسنده بر فرهنگ های یاد شده فرهنگ رشیدی و «برهان قاطع» است. نویسنده سعی کرده است که نقایص هر دو فرهنگ را مرتفع سازد و آنها را تکمیل نماید. سه فرهنگ دیگر عبارتند از: «فرهنگ هدایت» (دومین جلد از فرهنگ سراج اللغات) (۱۰۸)، و «نوادر الالفاظ» (۱۰۹) و «مُثَمَّر» (۱۱۰).

از دیگر فرهنگ های مهم این دوره فرهنگ «غیاث اللغات» تألیف ملا محمد غیاث الدین رامپوری به سال (۱۸۲۴م/ ۱۲۴۲هـ) است. این فرهنگ به عنوان یکی از منابع، مورد استفاده دانشمندان قرار گرفته و در دوره های بعد، با عنوان «نصیر اللغات» توسط نصیرالدین بلوی به زبان اردو برگردانده شده است. (۱۱۱)

ادامه دارد

پانوشتها:

۵۱. شبلی، شعر العجم، ج ۲، ص ۵۵ به بعد. وحید میرزا، زندگی و آثار امیر خسرو.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... ج ۳ صص ۲۶۴ و ۲۱۳.
۵۲. مقایسه کنید با صباح الدین عبدالرحمان، بزم مملوکیه. محمد اکرام، رود کوثر، فیروز سنز، ۱۹۷۰م.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... جلدهای ۴ و ۵.
۵۳. مقایسه کنید با تاراچند - «Hinduism The Influence of Islam on: (تأثیر اسلام بر دین هندو)».
۵۴. تاریخ ادبیات مسلمانان... ج ۴، ص ۱۵۷.
۵۵. در سال ۱۳۱۱ هجری در دهلی منتشر شده است.
۵۶. عبدالمقتدر، فهرست... ج ۱، شماره ۱۱۶۲.
۵۷. محمد اسحاق، «India's Contribution to Hadith Literature» دکن، ۱۹۵۵، ص ۱۴۹ به بعد.
۵۸. محمد اسحاق، "India's Contribution"، ص ۱۷۷.
۵۹. محمد اسحاق، «... India's Contribution» صفحه ۱۸۱.
۶۰. عبدالحق، اخبار الاخیار، ص ۲۲۱.
- دازاشکوه، سفینه الاولیا، ترجمه اردو، ص ۱۳۷.
- مفتی غلام سرور، خزینة الاصفیاء، ج ۱، ص ۲۱۶.

- محمد اکرام، آب کوثر، ص ۷۳.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... ج ۴، ص ۱۹۳.
- معین الحق، سید... «Islamic thought» بخش ۷.
۶۱. دیگر کارهای مهم او عبارتند از: رساله در رد روافض، مبدأ و معاد، معارف لدنیة، آداب المریدین، اثبات النبوة، رساله تحلیلیة و تعلیقات غوراف.
- دازاشکوه، سفینه الاولیاء، ص ۲۴۷.
- مفتی غلام سرور خزینة الاصفیاء، ج ۱، ص ۶۰۷.
- رحمان علی، تذکرة علمای هند، ص ۱۰.
- محمد اکرام، آب کوثر، ص ۲۲۲.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... ج ۴ صص ۲۱۲، ۱۶۹.
۶۲. مسلمانان وی را به عنوان یک صوفی زاسخ العقیده نمی شناسند. مقایسه کنید با سید معین الحق «... Islamic thought» باب ۱۴.
۶۳. البوت و داوسون، تاریخ... ج ۴، ص ۲۱۸.
- اته، فهرست... شماره های ۲۱۵-۲۱۸.
- ریو فهرست... جلد ۱، ص ۲۲۴.
- نبی احمد سندیلوی، تذکرة مورخین، ص ۴۷.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... ج ۴، ص ۱۷۳.
۶۴. البوت و داوسون، تاریخ... جلد ۵، ص ۱۱۶.
- ریو فهرست... ج ۳، ص ۱۰۲۴.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... ج ۴، ص ۲۷۶.
۶۵. البوت و داوسون، تاریخ... ج ۶، صص ۱۰۱-۱۰۲.
- ریو، فهرست... ج ۱، صص ۲۴۷-۵۲.
- عبدالمقتدر، فهرست... ج ۷، شماره ۵۵۲.
۶۶. البوت و داوسون، تاریخ... ج ۵، صص ۴۷۷-۵۴۹.
- ریو، فهرست... ج ۱، ص ۲۲۲.
۶۷. البوت و داوسون، تاریخ... ج ۵، صص ۱۷۶-۱۵۰.
- ریو، فهرست... ج ۱، ص ۱۱۷.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... جلد ۴، ص ۵۰۰.
۶۸. برای اطلاع بیشتر البوت و داوسون، تاریخ... ج ۶، صص ۱۸۱-۱۷۵. مراجعه کنید.
- ریو، فهرست... ج ۱، ص ۲۲۲.
- اته، فهرست... جلد ۱، شماره ۶۴۰.
۶۹. البوت و داوسون «History of India» ج ۶، صص ۱۴۶-۱۱۶.
- ریو فهرست... جلد ۱، ص ۲۵۳.
۷۰. البوت و داوسون، تاریخ... ج ۶، صص ۲۳۶-۲۰۷.
- ریو فهرست... ج ۱، ص ۲۲۵.
- عبدالمقتدر، فهرست... ج ۷، شماره ۵۳۸.
۷۱. البوت و داوسون، تاریخ... ج ۶، صص ۳۹۱-۲۵۱.
- ریو، فهرست... ج ۱، ص ۲۵۳.
- اته، فهرست... جلد ۱، شماره ۳۰۹.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... ج ۴، ص ۵۰۹.
۷۲. البوت و داوسون، تاریخ... «History of India» ج ۷، صص ۳۷۲-۳.
- ریو، فهرست... جلد ۱، ص ۲۶۰.
- اته، فهرست... ج ۱، شماره های ۳۲۵-۳۰۳.
- عبدالمقتدر، فهرست... ج ۷، شماره ۵۶۵.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... ج ۴، ص ۵۱۷.
۷۳. البوت و داوسون، تاریخ... ج ۷، صص ۱۳۲-۱۲۳.
- ریو، فهرست... جلد ۱، ص ۱۶۳.
- اته، فهرست... ج ۱، شماره های ۳۳۲-۳۵.
- عبدالمقتدر، فهرست... ج ۷، شماره ۵۶۹.
- تاریخ ادبیات مسلمانان... ج چهارم، ص ۵۱۹.

۷۴- البوت، تاریخ...، ج ۷، صص ۱۸۰-۱۷۴.
ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۲۶۶.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۴، ص ۵۲۴.
۷۵- البوت وداوسون، تاریخ...، ج ۱، صص ۳۲۷.
ریو، فہرست...، ج ۲، ص ۸۲۶.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۶، شماره ۴۷۹.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۱۳۶.
۷۶- البوت وداوسون، تاریخ...، ج ۱، صص ۳۲۷.
ریو، فہرست...، ج ۲، ص ۸۲۶.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۶، شماره ۴۷۹.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۱۳۶.
۷۷- البوت، تاریخ...، ج ۸، ص ۳۳۲.
ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۱۳۷.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۷، شماره ۴۸۱.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۱۴۲.
۷۸- البوت، تاریخ...، ج ۸، ص ۱۸۱.
ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۲۷۰.
۷۹- البوت، تاریخ...، ج ۷، ص ۲۰۷.
ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۲۳۲.
اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره های ۴۰۷-۴۰۱-۳۹۶.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۷، شماره ۵۹۲.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۱۴۹. (بابہایی از آن توسط سید معین الحق بہ انگلیسی ترجمہ شدہ و انجمن تاریخی پاکستان آن را با عنوان «Khafi Khan's History of Alamgir» منتشر ساخته است.
۸۰- البوت، تاریخ...، ج ۸، ص ۱۹۴.
ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۲۸۰.
اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره های ۴۱۸-۴۱۶.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۷، شماره ۵۸۲.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۱۵۶.
۸۱- ریو، فہرست...، ج ۳، ص ۱۰۲۲.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی فارسی در ہند و پاکستان، ص ۱۰۰.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۴، ص ۶۰۳.
۸۲- ریو، فہرست...، ج ۱، صص ۹۷۰ و ۳۳۵.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۱۵۱.
۸۳- عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره ۶۸۵.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۱۵۱.
۸۴- دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۱۶۷.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۴، ص ۶۱۱.
۸۵- اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره های ۶۷۲-۶۷۰.
ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۳۶۹.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره ۶۸۸.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۲۱۰.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۴، ص ۶۱۶.
۸۶- اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره های ۶۷۴-۶۷۳.
ریو، فہرست...، ج ۱، صص ۳۶۹، ۳۷۱.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۲۲۰.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۴، ص ۶۱۷.
۸۷- عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره ۶۹۱.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۲۵۵.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۱۸۵.
۸۸- اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره ۶۸۳.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره ۶۹۷.

دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۳۸۳.
۸۹- اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره های ۹۰-۶۸۵.
ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۳۷۳.
۹۰- اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره ۶۸۰.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره های ۶۹۵-۶۹۵.
۹۱- ریو، فہرست...، ج ۲، ص ۸۴۸.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۴۰۱.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۱۹۶.
۹۲- عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره ۷۰۸.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۴۷۱.
۹۳- عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره های ۷۱۴ و ۷۱۳.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۴۹۴.
۹۴- دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۷۴۳.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۳، ص ۳۰۴.
۹۵- اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره ۶۴۵.
ریو، فہرست...، ج ۱، شماره ۳۳۵.
۹۶- دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۷۴۳.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۴، ص ۶۴۰.
۹۷- اتہ، فہرست...، ج ۱، شماره ۶۴۵.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۷۴۴.
۹۸- اتہ، فہرست...، شماره های ۴۹-۶۴۷.
ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۳۵۶.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۳، شماره ۶۷۳.
۹۹- ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۳۵۷.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره ۶۷۵.
۱۰۰- بہ مقالہ نگارندہ تحت عنوان «سنوات الانقیاء»، مجلہ انجمن تاریخی پاکستان «Journal of the Pakistan Historical Society» ج ۲۹، شماره ۴.
۱۰۱- ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۳۵۸.
دکتر علی رضا نقوی، تذکرہ نویسی...، ص ۷۴۵.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۴، ص ۶۴۹.
۱۰۲- ریو، فہرست...، ج ۱، ص ۳۵۹.
عبدالمقتدر، فہرست...، ج ۸، شماره ۶۷۶.
۱۰۳- برای اطلاع بیشتر از جزئیات این تذکرہ مراجعہ کنید بہ کیول رام تذکرۃ الامراء، (مقدمہ آن) ج ۱، با تصحیح سید معین الحق و دکتر انصار زاہد خان، انتشارات انجمن تاریخی پاکستان، کراچی.
۱۰۴- اتہ، فہرست...، شماره های ۸۵-۲۴۸.
ریو، فہرست...، ج ۲، صص ۴۹۶-۸.
۱۰۵- اتہ، فہرست...، شماره های ۲۵۰۲-۲۴۹۵.
ریو، فہرست...، ج ۲، ص ۵۰۰.
۱۰۶- اتہ، فہرست...، شماره های ۱۰-۲۵۰۴.
ریو، فہرست...، ج ۲، صص ۵۰۰-۱.
۱۰۷- اتہ، فہرست...، شماره های ۱۵-۲۵۱۴.
۱۰۸- اتہ، فہرست...، شماره ۲۵۱۴.
ریو، فہرست...، ج ۲، صص ۵۰۱-۲.
۱۰۹- تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۳۸۸.
۱۱۰- همان مأخذ، ص ۳۸۹.
۱۱۱- ریو، فہرست...، ج ۲، ص ۵۰۴.
تاریخ ادبیات مسلمانان...، ج ۵، ص ۵۸۲.